

Camperols foralistes i contraris a la revolució burgesa? Un mite que s'esfondra a Navarra

per Ramón del Río

La idealització del passat no és una característica pròpia de la historiografia navarresa, sinó que ha estat present en una gran part de les tendències historiogràfiques dels diferents pobles de l'estat espanyol. Com ha assenyalat Josep Fontana, aquesta *història de la unanimitat* «nos pintaba sociedades idílicas, que habían vivido en perpetua felicidad gracias al apego a creencias e instituciones ancestrales —que más tarde la investigación descubriría que habían sido adulteradas en el siglo XIX para acomodarlas a las nuevas condiciones surgidas de la crisis del Antiguo Régimen».¹ No obstant això, mentre hem assistit a l'esfondrament d'aquesta historiografia a partir dels anys seixanta a Catalunya, València o, fins i tot, al País Basc —mercès als treballs publicats en els anys setanta per Fernández de Pinedo i Fernández Albaladejo, entre d'altres—, a Navarra no només no arribà a arraconar-se, sinó que va rebre un nou impuls a la dècada dels setanta.

La idealització de l'Antic Règim de Navarra havia estat difosa durant l'època franquista per la historiografia tradicionalista vinculada a la universitat de l'Opus i pels foralistes Jaime i Jaime Ignacio del Burgo —ex-president del govern de Navarra. Però els anys setanta són els neoforalistes propers a HB els que assumeixen amb força la mateixa visió idealitzada del passat, encara que lògicament defensant la identitat política d'Euskadi en comptes de la de Navarra i perseguint uns objectius polítics oposats als de Jaime Ignacio del Burgo. Així, la tesi d'aquest historiador és recollida quasi literalment —encara que, és clar, sense citar-lo— en un llibre publicat el 1980 sota el pseudònim *Euzkadi ala hil* (Euskadi o mort), en el qual es fa un panegíric comparatiu de Zumalacárregui i el dirigent d'ETA antifranquista Eustakio Mendizábal.²

1. FONTANA, «Prólogo», dins R. DEL RÍO, *Orígenes de la guerra carlista en Navarra (1820-1824)* (Pamplona 1987), p. 14.

2. «Se daba la gran paradoja de que los liberales al conceder la libertad a toda la monarquía, se quitaba [sic: per quitaban] a los vascos la suya» (Barro y Asfalto [Euskadi 1980], ps. 16-17). «Lo que el absolutismo monárquico no había conseguido, lo iba a realizar el liberalismo, defensor de los derechos del hombre frente a la arbitrariedad del Antiguo Régimen. Sin tener en cuenta la asombrosa paradoja de que en Navarra, precisamente el Antiguo Régimen representaba la libertad» (Jaime Ignacio DEL BURGO, *Origen y fundamento del Régimen Foral de Navarra* [Pamplona 1968], p. 71).

Deixant de banda la historiografia tradicional —que adorna la seva interpretació amb els típics qualificatius d'*impius*, *maçons*, etc., per referir-se als liberals—, segons les visions foralista i neo-foralista no hi hagué enfrontaments de classe a Navarra ni abans de la revolució —es vivia en un marc feliç i harmoniós—, ni en el moment en què aquesta es va fer, ja que *tots* els navarresos lluitaren contra els *militars* espanyols —liberals centralistes—, que com a molt comptaren amb el suport de quatre o cinc navarresos *espanyolistes*. Però, com es pot suposar, la realitat era bastant més complexa.

La revolució de 1820 a Navarra

La proclamació de la Constitució a Navarra el març de 1820 no fou el resultat d'un pronunciament de la guarnició militar de Pamplona, sinó de la mobilització dins la ciutat de «*más de doscientos paisanos armados*», mentre que «*el general Espoz levantaba gente*» a la Montaña de Navarra.³ És a dir, la revolució fou duta a terme per ciutadans navarresos, que comptaren —com en altres llocs— amb el suport de la guarnició militar liberal. I és que el liberalisme navarrès no era tan *exiguo* com ha pretès la historiografia navarresa.

La importància del liberalisme navarrès es posà de manifest amb la rebel·lió reialista de l'estiu del 1822. L'extensió d'aquest article no em permet exposar detalladament les accions armades que els navarresos liberals dugueren a terme per defensar la revolució, per la qual cosa em limitaré a assenyalar-ne tres exemples. En primer lloc, hi ha el cas de la vall del Baztán, l'alcalde de la qual organitzà una xarxa d'espionatge que arribava fins a les bases franceses dels reialistes. L'ardor revolucionari dels baztanesos es pot comprovar en l'actitud de la milícia d'Errazu, que, davant el requeriment de la Junta reialista per tal que tornessin els 20 mil cartutxos que havien capturat a una partida, respongueren que els cartutxos «*serán devueltos, desde luego, a fusilazos*», si «*tienen la osadía de pisar este suelo sagrado*».⁴

En segon lloc, cal parlar de l'heroica resistència que 84 «*voluntarios y patriotas*» estellesos —juntament amb 120 soldats— van fer durant la nit del 14 d'octubre davant els reialistes, que arribaren a calar foc a la casa-fort dels liberals. Aixafada la resistència, la junta reialista ordenà «*hacer presas a todas las familias de los nacionales voluntarios, patriotas y otras afectas al sistema constitucional y conducir las a los pueblos de Ochagavía y Balcarlos, sin perdonar señoras que se hallaban encinta[s] y señoritas delicadas*».⁵

Finalment, cal destacar la milícia voluntària de Tudela i, especialment, el seu cap, Manuel Martínez de Morentin. El tudelà, a més d'aconseguir importants

3. Còpia de les actes de la Diputació del 10 de març de 1820, a l'Archivo General de Navarra (AGN), *Diputación*, lligall 5, c. 18. Més informació sobre aquest fet i els altres de l'article, així com referències bibliogràfiques sobre el Trienni a Espanya i Navarra, a R. DEL RÍO, *Orígenes de la guerra carlista*, citat abans.

4. Carta de Lacarra i Mérida —membres de la Junta— del 12 de juliol de 1822 i còpia de la conestació feta al poble d'Errazu el 14, a AGN, *Guerra*, lligall 26, c. 13.

5. Ambrosio LARRÁYNZAR, *Relación sencilla de lo ocurrido en la defensa del fuerte de la ciudad de Estella* (Pamplona, Imprenta de José Domingo, 1823), 8 pàgines sense numeració.

èxits militars al capdavant dels voluntaris, denuncià sistemàticament la presència d'absolutistes camuflats en els ajuntaments de la Ribera i s'enfrontà amb duresa als caps polítics de Navarra —més o menys conservadors—, atès que feien cas omís de les seves denúncies, no atenien les seves peticions d'enviar tropes a la Ribera i refusaren la seva pretensió que els petits artesans cobressin un sou per la seva activitat dins de la milícia. El dia 21 d'agost els tudelans liberals foren assetjats per les partides reialistes, les quals capturaren els familiars dels voluntaris perquè aquests es rendissin: «*se nos presentaron de rodillas mi infeliz madre, viuda*», i la «*hermana del voluntario herido a pedir nuestra rendición de orden de los caribes. Nos informaron hallarsen sentenciadas a ser pasadas por las armas con todas las restantes madres, esposas e hijos de los voluntarios [...]. Pero nosotros, enagenados de todo lo que no fuese HONOR, CONSTITUCIÓN Y PATRIA*», amenaçarem d'«*hacerles fuego a las mismas madres y esposas, si volvían con otra embajada higual*».⁶ Sortosament per als assetjats, un tudelà havia aconseguit escapar i avisar els provincials de Sòria, l'arribada dels quals possibilità la desfeta dels reialistes.

La contrarevolució moderada

L'actitud dels sectors oposats a la revolució no fou homogènia, i no podia ser de cap altra manera. La revolució significava per al clero la pèrdua d'una gran part dels seus béns materials, mentre que per a l'alta noblesa la pèrdua era molt més petita, i més tenint en compte que estava interessada en la compra de béns desamortitzats. Així, un sector dels tenidors de deute públic navarrès —burgèsia liberal i alta noblesa absolutista— es posaren d'acord davant els creditors del clero —per tal d'exigir al govern «*la asignación de los bienes de monacales extinguidos*» a Navarra com a mitjà per a cancel·lar el deute.⁷ Així mateix, és de suposar —encara que faltin estudis a Navarra que ho confirmin— que les repercussions de la revolució foren molt més greus per a la petita noblesa que per a la gran, ja que, en el cas de la primera, l'abolició de drets feudals i dels privilegis fiscals no podia ser compensada pels beneficis que la nova legislació anava a proporcionar als grans propietaris.

Aquesta diversitat d'interessos durà a dues estratègies diferents dins el bloc contrarevolucionari: per un costat, el clero —exceptuant una minoria liberal— i una gran part de la petita noblesa —juntament amb altres sectors socials que veurem més endavant— intentaran derrocar el règim per les armes. Per un altre costat, l'alta noblesa participarà en les institucions liberals —ajuntaments, diputació i corts— amb la finalitat de frenar el procés revolucionari i,

6. Comunicat de Morentin al cap polític del 22 d'agost de 1822, a AGN, *Guerra*, lligall 26, c. 50. Més informació sobre aquests fets, a la mateixa carpeta.

7. Representació de la Diputació al govern del 21 de març de 1821 (*Ibid.*, *Cuarteles*, lligall 11, c. 29). A la mateixa carpeta, carta del 16 de novembre de la Diputació al diputat navarrès a corts José María Ezpeleta, on s'explica que la representació s'havia enviat per «*acallar los justos clamores de los acreedores*». El diputat Ezpeleta, fill de l'ex-virrei, sol·licità que li fos entregat el convent de S. Antonio de Vitoria, com a espòs de la marquesa de Montehermoso, successora dels fundadors (REVUELTA, *Política religiosa de los liberales en el siglo XIX. Trienio Constitucional* [Madrid 1973], p. 281).

a la vegada, conspirarà contra el règim, encara que allunyada de les aventures dels ultres. Una mostra d'aquesta actitud la tenim en la representació que va enviar al govern la diputació —controlada per l'alta noblesa— arran de la rebel·lió del desembre de 1821. Per als diputats, la responsabilitat de la rebel·lió estava en «*esa turba [...] de periodistas incendiarios, que no fomentan sino la anarquía*», és a dir, els exaltats. La rebel·lió no s'havia fet en realitat contra la Constitució, sinó contra els «*decretos que rigen*», que són «*el origen de los males*»; el que succeïa era que «*el vulgo, señor, confunde la ley fundamental con los decretos*». I quins eren aquests decrets?: «*La supresión de los monacales, la modificación del diezmo, la adjudicación de los bienes raíces del clero secular al crédito público, la falta de pago en los sueldos de muchos empleados, la multitud de otros que han quedado sin empleo, la suerte incierta y vacilante del clero, que tanta influencia tiene en el pueblo*».⁸ És a dir, que, per a la diputació, la revolució havia de limitar-se a proclamar la Constitució, celebrar els aniversaris i deixar les coses com estaven.

Amb l'arribada dels Cent Mil Fills de Sant Lluís, els absolutistes de l'alta noblesa es passaran decididament a la contrarevolució, restaurant la diputació d'Antic Règim a Puente l'abril de 1823, mentre que la Navarra liberal resistia a Pamplona fins a mitjan setembre. Però la bretxa oberta en el sector contrarevolucionari no només no es tancà amb la Restauració, sinó que s'agreuà, ja que els ultres es resistiren a passar a un segon pla i protagonitzaren un intent d'insurrecció a l'estiu de 1823, anunciant el que en els propers anys farien Capapés Bessières i els ultres catalans.

El fracàs de la contrarevolució armada

Des dels primers moments els ultres navarresos planejaren enderrocar el règim per les armes en unió amb els ultres de la resta de l'estat. No és casualitat que el canonge José Manuel Erroz —primer conspirador a nivell espanyol— fos capturat en un hort proper a Pamplona el 5 de juliol de 1820.⁹ Però els plans eren poc més que el pur i simple desig. Mig any més tard —el gener de 1821— José Joaquín Mérida —rector de Barásoain—, el canonge Joaquín Lacarra i els membres de la petita noblesa Francisco Benito Eraso i Manuel Uriz —nebot del bisbe— s'autoqualificaren amb el pompós nom de Junta realista de Navarra.

Però trobar homes disposats a jugar-se la vida per defensar l'antic règim no era una cosa fàcil. Així, l'abril de 1821 —quan es produí una petita insurrecció a Alaba i el capellà Merino es movia per Burgos amb una partida— la Junta realista de Navarra només va poder reunir una dotzena d'homes —entre els quals hi havia bandits, com Baltasar Rodríguez, *El Caco*— sota el comandament de Julianillo, ex-sargent de la guerrilla contra el francès. Segons els veïns de Julianillo, els ultres aconseguiren la seva incorporació perquè «*les havían ofrecido*

8. Còpia de les actes de la Diputació, sessió del 10 de gener de 1822 (AGN, *Diputación*, lligall 4, c. 28).

9. Sobre la detenció, *Id.*, *Guerra*, lligall 22, c. 40. Sobre la conspiració, Gil NOVALES, *Las Sociedades Patrióticas (1820-1823)* (Madrid 1975), 2 vols., p. 96; i GIRÓN, *Recuerdos, 1778-1837* (Pamplona 1979), 3 vols., II, p. 115.

buen pago».¹⁰ El desembre de 1821 la rebel·lió arribà a reunir prop de 1.500 homes, però els insurrectes es limitaren a córrer d'un costat a l'altre de Navarra perseguits per en López Baños i les milícies voluntàries, fins que els dirigents optaren per fugir a França.

Malgrat haver estat derrotada la rebel·lió reialista, la tranquil·litat no tornà del tot a Navarra, ja que hi continuaren existint algunes petites partides. Les comunicacions dels pobles assenyalen clarament que aquestes partides —formades per bandits i desertors de l'exèrcit— no tenien cap caràcter polític, sinó que es tractava de simples lladres que robaven en caseries i per les muntanyes, la qual cosa féu que els ajuntaments organitzessin batudes amb ajuda dels veïns. No obstant això, a partir de finals d'abril de 1822, aquests bandolers començaren a llançar algun pamflet reialista i a fer crits a favor del rei absolut, encara que sense deixar de banda la seva principal activitat. La declaració del soldat Larramendi, que havia estat capturat pel bandit Armengol, ens dóna alguna llum sobre aquest aparentment estrany fenomen. Segons Larramendi, els homes de la banda van intentar convèncer-lo perquè es quedés amb ells assegurant-li que *«iban a defender la fe y al rey, pero que el objeto era de robar quanto podian»*.¹¹

No obstant això, malgrat aquesta vinculació amb grups de bandits, els reialistes navarresos no semblaven molt decidits a començar una nova rebel·lió. Una prova d'això és que Santos Ladrón —el militar rebel navarrès de més alta graduació— feia gestions el maig a través del seu pare amb l'objecte de col·locar-se *«en los ejércitos de Su Santidad o en los del rey de Nápoles»*.¹² El que succeí fou que el govern francès —pressionat diplomàticament per Espanya— comminà els reialistes a deixar la zona francesa fronterera donant-los a elegir entre internar-se a França o passar la frontera i iniciar una nova insurrecció.

La rebel·lió de l'estiu del 1822 no va ser militarment més brillant que la del desembre. En cap moment els reialistes no feren front al gruix de les tropes liberals, ni tampoc utilitzaren —com s'havia fet deu anys enrere— la tàctica guerrillera de fer atacs per sorpresa i fugir tot seguit, sinó que es limitaren a córrer davant de les tropes liberals i a donar alguns ensurts a pobles amb poca guarnició. Si la situació s'allargà per uns mesos fou més a causa de l'escassetat de tropes liberals a Navarra que a l'activitat dels insurrectes. De fet, la marxa a Catalunya del general Quesada —cap militar dels rebels navarresos— no fou deguda al desig d'ajudar la Regència d'Urgell, sinó a la necessitat de fugir dels efectes que podien provocar en els seus homes la declaració de l'estat de guerra a Navarra, l'arribada del general Espinosa amb més tropes governamentals i l'amnistia decretada per als incorporats que abandonessin les armes. Fou tal la precipitació de la sortida que Quesada ni tan sols es molestà a avisar la Junta

10. Informe dels veïns de la població a l'ofici de l'ajuntament de Viana al cap polític, del 12 d'abril de 1821 (AGN, *Guerra*, lligall 23, c. 19).

11. Declaració de Larramendi davant l'ajudant segon Victoriano Heredia, feta a Sangüesa (*Ibid.*, lligall 24, c. 55). També li indicaren que *«birian a un caserio que eran constitucionales a robar cinquenta onzas»*.

12. Carta de Matías Ladrón, pare de Santos, al cap polític, del 17 de juliol de 1822 (*Ibid.*, lligall 26, c. 17). Matías desaprova la conducta del seu fill, o almenys això deia, però volia —lògicament— buscar una sortida a la seva situació.

realista de Navarra, la qual cosa, lògicament, no féu cap gràcia als seus membres.

A finals del desembre de 1822 i a començament del gener de 1823 la rebel·lió fou complement aixafada, després que Torrijos assumís el comandament militar liberal a Navarra i hi arribés un contingent important de tropes. La Junta fugí a França i igualment Carlos O'Donnell, cap militar reialista després de la destitució de Quesada. El 10 de gener Pastors, Zumalacárregui i el comte Negri escrivien a Santos Ladrón que «*emos resuelto unánimemente el procurar la salvación*» de les seves forces militars «*y protestar toda responsabilidad*». Quatre dies més tard Pastors sol·licitava a O'Donnell permís per passar la frontera, perquè la tropa estava «*exhausta de todo. Sin un cartucho, ni prest ocho días hace, ni aun para pago de espionage, y sobre todo en la más escandalosa desnudez*». Pastors desconeixia ja la situació de Santos Ladrón, ja que, «*a pesar de los esfuerzos que he hecho por averiguarlo, los espías de nada sirven si no se les paga y los confidentes menos, con tantos meses de atraso*».¹³

Tot plegat vol dir que, davant del que ha suposat la historiografia tradicional i foralista, no hi hagué un aixecament general a Navarra contra la revolució, ni un suport massiu dels pobles als rebels, sinó que, contràriament, els reialistes a penes feren altra cosa que córrer davant les tropes liberals. Els caps reialistes no disposaren de prou tropes, ni aconseguiren d'infondre'ls una gran combativitat, com ho demostra la deserció que constantment es produïa a les seves files. Però tot això ho entendrem millor coneixent com es produí la incorporació a les partides reialistes.

La incorporació a les partides reialistes

Durant els mesos de juny a desembre de 1822 arribaren a passar per les partides reialistes entorn de 3.000 navarresos, segons les llistes parcials i totals enviades per la major part dels pobles al cap polític. És a dir, bastant menys que tots els navarresos, com repetidament apareix a la historiografia tradicional, ja que no representen sinó l'1,5 % del cens del 1797 i el 30 % dels 10.000 navarresos que arribà a reunir Espoz durant la Guerra contra Napoleó.

Una part substancial d'aquests 3.000 homes fou enrolada a la força, mitjançant lleves forçoses de tots els homes de 17 a 40 anys que feien pels pobles petites partides armades. La conseqüència immediata d'aquest procediment era la deserció, en uns casos al cap de pocs dies de la incorporació i d'una manera més massiva aprofitant algun dels indults concedits pel govern. Indults que eren aprofitats també per molts dels que s'hi havien incorporat voluntàriament, a causa de la persecució constant que patien els reialistes i la duresa dels enfrontaments armats.

Els reialistes promulgaren diversos bans amb amenaces per als desertors, però tingueren poc efecte. Un d'aquests fou el decret que emeté la Junta reialista l'11 de setembre —al cap de poc d'haver marxat Quesada a Catalunya—, arran del fet que «*han desertado varios voluntarios*» en «*ocasión del bando dado*

13. Comunicats citats (*Ibid.*, lligall 28, c. 13).

por D. Carlos Espinosa». La Junta assenyalava que el que no es presentés de seguida «será apresado y castigado», i advertia que tot pare o amo que tractés «de lograr la deserción de sus hijos, interesados o criados», igual com l'ajuntament que no denunciés els desertors, serà «apresado, conducido al cuartel general y castigado rigurosamente».¹⁴

Els bandits significaren un sector important dels incorporats, no tant pel nombre, com per la seva experiència «militar», que els va permetre ocupar càrrecs d'oficials i sots-oficials. Un d'ells fou el tafallès Lorenzo Unzué, àlies *Fúrbula* (ràfega violenta i imprevista de vent). Igual com els altres bandits, *Fúrbula* col·laborà amb els reialistes sense deixar per això de preocupar-se pels seus interessos particulars. Així, el 14 de setembre, aprofitant les seves congregudes com a «reialista», es presentà a les 6 del matí a Olite sense altre objectiu «que el de llebarse un proceso que pendía en el juzgado entre varios particulares de la ciudad de Tafalla con otros de la villa de Barásoain, sobre una pendencia de palabras ynjuriosas y disparo de armas de fuego».¹⁵ La col·laboració bandidatge-reialisme sembla que resultava lucrativa per als primers, almenys en el cas de Lorenzo Unzué. Segons que havia comunicat el juliol l'alcalde de Tafalla —un home d'Espoz y Mina—, *Fúrbula* «y Antonio Zuazu, alias Juanis —que desde la facción anterior andan alrededor, ya solos, ya acompañados, y siempre mandando a los que los rodean—, me interceptan cuantos oficios dirijo con propios del servicio nacional, de modo que estos dos infames —que no son más que dos ladrones— tienen un partido extraordinario en los pueblos y en ésta sus mugeres viviendo con lujo desde que insurreccionaron la otra vez este país, siendo así que ninguna propiedad tienen, ni un modo de vivir conocido».¹⁶

Una altra incorporació relacionada amb el delicte fou la dels que anaven a les partides perquè tenien pendents processos judicials per raó de robatoris, baralles i assassinats comesos al seu poble. La importància numèrica d'aquest sector es comprova no sols pels comunicats enviats pels pobles, sinó també per la sol·licitud que féu Santos Ladrón a la diputació el 1823. El cap reialista assenyalava que, «como [...] hay muchos que tienen causas pendientes de muertes, riñas, rovos, etc. por las que salieron a la División, convendría solicitar un indulto general para los delitos no exceptuados, para que hoy o mañana no les incomoden, ni les exigan los gastos de las causas, aorillándose éstas con tal que hagan constar sus buenos servicios».¹⁷

Menció a part mereix la joventut d'alguns dels incorporats. A Pamplona, al voltant de la meitat dels incorporats són menors de 20 anys i més de la quarta part menors de 18, entre els quals 2 nens de 14 anys.¹⁸ El motiu de la incorporació d'aquests adolescents és, sens dubte, el desig d'independitzar-se de la seva família i, en molts casos de fills de vídua, d'eludir la responsabilitat de dur la casa, després de la mort del pare a la Guerra contra Napoleó. L'actitud dels pares és ben clara en aquest sentit. L'estellès Mariano Aranaz, «de edad de trece

14. Decret de la Junta, tramès al cap polític per l'alcalde de la vall d'Arriasoiti el 4 d'octubre (*Ibid.*, lligall 27, c. 25).

15. Acta sobre l'assalt a la ciutat d'Olite del 14 de setembre (*Ibid.*, lligall 26, c. 36).

16. Ofici de Sanz de Mendiondo al cap polític del 15 de juliol (*Ibid.*, c. 20).

17. Ofici de Ladrón a la Diputació des de Tamarit del 15 d'agost de 1823 (*Ibid.*, lligall 29, c. 40).

18. Les llistes d'incorporació de Pamplona, a *Ibid.*, lligall 25, c. 49.

a catorce años», fou retornat a casa per la seva pròpia mare, que havia sortit immediatament a cercar-lo.¹⁹ Podria incloure alguns exemples més, però em limitaré a assenyalar les conclusions generals a les quals arribà el jutge Echarrí sobre la joventut en una investigació que féu a Viana a finals de setembre de 1828, arran de l'increment dels fets delictius. Segons el jutge, els joves «desconocen [...] las primeras obligaciones que la religión les impone y aun olvidan los sentimientos que la Naturaleza imprime, pues ni respetan a sus padres, ni los aman, siendo esta la razón porque en el momento que algunos jóvenes pueden proporcionarse algún diario o jornal abandonan los hogares paternos y se constituyen en un estado verdaderamente independiente, privando tal vez a aquéllos de los auxilios que su ancianidad reclama».²⁰

Finalment, altres navarresos s'incorporaren a les partides per tal de cobrar la soldada promesa —2 rals de billó i racions de pa, vi i carn—, encara que poques vegades arribà a materialitzar-se. En aquest sentit, els reialistes se les van veure i desitjar per aconseguir incorporats el juny de 1822, mentre es feia la sega: a final de mes només havien reunit a l'entorn de la quarta part dels homes que arribarien a tenir, i quasi tots per la força.²¹ No obstant això, acabada la sega, molts jornalers de la Ribera que havien pujat, com cada any, cap a la Montaña, no tornarien als seus pobles i s'hi incorporarien per continuar guanyant un jornal. Fenomen que igualment es donà a Catalunya, tal com demostrà fa ja uns quants anys Jaume Torras.

Furs, tron i altar

Sembla clar que els motius d'incorporació a les partides reialistes que es desprenen de la documentació tenen molt poc a veure amb aquesta suposada defensa entusiasta dels furs i el tron i l'altar que assenyalaria la historiografia tradicional i foralista. No dubto que els dirigents de la rebel·lió defensessin el tron —és a dir, els privilegis dels quals gaudien a l'Antic Règim— i les parcelles de terra que rodejaven l'altar. Però, malgrat els escrits dels reialistes i —en sentit oposat— dels exaltats navarresos, no m'acabo de creure la influència de la trona, quan —com veurem més endavant— aquesta no havia servit per aconseguir que els camperols navarresos paguessin el delme en els anys anteriors a la revolució. Fora que la influència no fos *moral*, sinó que estigués relacionada amb el fet que només el clero secular controlava el 18,2 % de les cases navarreses per raó de cens.²²

Els «ideals» brillen per la seva absència, no només en els incorporats, sinó

19. Ofici de l'ajuntament d'Estella al cap polític del 14 de juny de 1822 (*Ibid.*, c. 54).

20. Citat per R. DEL RÍO, *Las últimas Cortes del Reino de Navarra (1828-1829)* (Sant Sebastià 1985), ps. 395-396.

21. Vegeu l'apèndix núm. 3, a R. DEL RÍO, *Orígenes*, p. 445. Als apèndixs assenyalo també la «geografia» de la incorporació. Però, tenint en compte les raons d'alguns incorporats i el pes dels forçats, és difícil assegurar si la incorporació té més relació amb la mobilitat de les partides (zona més muntanyosa que la Ribera) o amb condicions socials i econòmiques específiques de les comarques compreses en l'anomenada Zona Media (vegeu més endavant, quan cito els treballs de Joseba de la Torre).

22. DONÉZAR, *La desamortización de Mendizábal en Navarra* (Madrid 1975), p. 106.

també en els dirigents. Ja hem vist que Santos Ladrón, en lloc de preparar una altra insurrecció, «es buscava la vida» el maig del 1822. Més significatiu és el cas de Juan Manuel Sarasa, futur general carlí. Sarasa explicà al seu oncle, canonge de Roncesvalls i oposat a la seva incorporació, les raons per les quals havia marxat a les partides: «*son bien sabidos los servicios y méritos que he contraído y especialmente en la última guerra, y sólo se me ha pagado con cruces y dos reales vellón a nunca pagar, y que a poco tendría que mendigar pues por razón natural no puede usted vivir mucho. ¿A qué ha de aguantar un hombre después de tantas instancias, tantas solicitudes, viaje a Madrid, etc., etc., comprendiéndole todas las reales órdenes para ser colocado, no siendo acreedor a cosa alguna? Desengañese señor tío, en el día o con el actual sistema viven los voceadores, alborotadores, republicanos, etc., y el hombre de bien, cargado de méritos, arrinconado. En una palabra, además de lo referido soy christiano, que quiero Religión y Rey y Patria, y no República*».²³

Aquí tenim una mostra del que significava per a alguns dirigents reialistes la religió, el rei i la pàtria. Però Sarasa oblidava —o volia oblidar— que aquest rei —posat de tapadora formal dels seus interessos materials— era qui li havia negat la recompensa als seus serveis i que tot això havia succeït, no sota la república (*sic*) del Trienni, sinó sota l'absolutisme restaurat el 1814, que ell volia ara tornar a restaurar per tal d'aconseguir un lloc. Tampoc la Junta realista no havia actuat tan desinteressadament, ja que Francisco de Eguía —l'home de Ferran VII a Baiona— li havia assenyalat un sou de «30.000 rs. vn. anuales a cada uno de sus mercedes», tal com reclamà la Junta al rei el 1823.²⁴ Tot això per no parlar d'alguns interessos més inconfessables de certs rectors i frares, que es posaren al capdavant de les partides, com *El Trapense*, que a més a més de defensar la religió ho aprofitava per *echar unas cuantas canitas al aire*, si és cert el seu apassionat romanç amb l'aventurera Josefina Comerford, comtessa de Sales per la Regència d'Urgell —almenys amb ella passà pel poble navarrès de Lodosa—, i que a La Rioja «robaba, sacaba de los pueblos a las mujeres solteras y casadas y se las llevaba a los montes a forzarlas».²⁵

Molt més absurda és la pretensió que la rebel·lió reialista defensava els furs de Navarra. La diputació —controlada pels absolutistes moderats de l'alta noblesa— és l'única que repeteix diverses vegades que la pèrdua dels furs és una de les «causes» de la rebel·lió. Evidentment, tractava de defensar davant el govern la important parcel·la de poder que havien tingut amb els furs, és a dir, amb les lleis d'Antic Règim pròpies de Navarra. No obstant això, la proclama de la

23. Carta de Sarasa al seu oncle des del «Campo de Honor, 16 junio 1822» (AGN, Guerra, lligall 25, c. 37).

24. Representació de la Junta al rei, datada a Madrid el 29 de novembre de 1823, Archivo de la Catedral de Pamplona, *Papeles Lacarra*.

25. La referència al pas per Lodosa en un esbortany d'un ofici de la diputació al virrei de 6 d'agost de 1823 —a l'ofici definitiu desapareix— a AGN, Guerra, lligall 29, c. 28. La citació sobre La Rioja és recollida al llibre de Pío DE MONTROYA, *La intervención del clero vasco en las contiendas civiles, 1820-1823* (Sant Sebastià 1971), p. 407. Malgrat que, com a capella, De Montoya suavitza la vida sexual d'*El Trapense*, les seves àmplies referències sobre les accions del monjo són bastant més serioses que les de Gamba (*La primera guerra civil de España, 1821-1823* [Madrid 1950], ps. 93 i ss.) i Comellas (*Los realistas en el Trienio Constitucional* [Pamplona 1958], p. 83, n. 32), que el considera «símbolo del alzamiento realista». De fet, ho fou, però no en el sentit idealitzat de Comellas.

Junta realista del juny de 1822 —la que inicia la rebel·lió més important— no menciona ni una sola vegada la paraula furs i es refereix sempre —com a les altres proclames— a Espanya i al rei Ferran VII,²⁶ en comptes d'anomenar-lo Ferran III de Navarra, tal com apareix a les corts estamentals de 1817-18 i 1828-29. Només a la de setembre de 1822, davant la crida de la diputació per tal que els incorporats s'acol·lissin a l'amnistia, es fa menció que la diputació liberal no era formada d'acord amb els furs i lleis del regne.²⁷ I aquesta és l'única proclama que citen els historiadors foralistes, amb l'agreujant que l'havien fet passar per l'emesa el juny, en iniciar-se la rebel·lió.

No va existir una rebel·lió realista pròpia de Navarra, sinó una rebel·lió realista espanyola, de la qual el grup ultra navarrès és un mer apèndix. Qui mana a Navarra no és la Junta realista, com ha pretès la historiografia, sinó Francisco de Eguía, que és qui pot anomenar comandaments militars fins al grau de tinent, molt a desgrat de la Junta.²⁸ Igualment, el comandament militar navarrès tingué sempre a sobre un general espanyol (Quesada, O'Donnell), que —com en el cas de Quesada— treia els navarresos a combatre a Catalunya en contra d'allò determinat pels furs i les lleis de Navarra. I els mateixos ultres navarresos el 1823, recelosos per la restauració de la diputació foral —nomenada per les corts de 1817-18—, a Puente la Reina intentaren formar una diputació paral·lela, a través d'assemblees d'ultres a cadascuna de les cinc *merindades* de Navarra.²⁹ Evidentment, el que preocupava els ultres navarresos el 1823 —com els de la resta de l'estat— no eren els furs, sinó el fet que els absolutistes moderats es limitessin a reformar la Constitució —encara que la por resultava injustificada. Per aquesta raó, Zumalacárregui escriví des de Tamarit (Osca) a la Regència a finals d'agost de 1823: «ofreciéndose en favor del rey absoluto» per «frustar [...] los inicuos planes de los revolucionarios y disipar esa nube tempestuosa que de nuevo amenaza a la España».³⁰ I que continuem aguantant la proliferació d'obres en els territoris bascs en les quals se suposa que Zumalacárregui fou «el primer lluitador revolucionari basc a favor de la independència d'Euskadi!»

Malestar camperol i revolució burgesa

La pèrdua del mercat colonial, la competència dels productes industrials estrangers —especialment anglesos— i la caiguda dels preus del blat des del 1817 afectaren d'una manera molt especial Navarra, ja que les duanes eren a

26. Vegeu la proclama a AGN, *Guerra*, lligall 24, c. 35. Una transcripció íntegra, a R. DEL RÍO, *Orígenes*, apèndix núm. 2, ps. 442-444.

27. Proclama de la Junta del 8 de setembre de 1822 (AGN, *Guerra*, lligall 26, c. 53).

28. Ofici de Lacarra —membre de la Junta— a Sarasa del 17 de juny de 1822 (*Ibid.*, lligall 25, c. 39).

29. *Vid.* R. DEL RÍO, *Orígenes*, cap. 9: «Los ultrarrealistas navarros en 1823: el primer choque con los absolutistas moderados».

30. «Representación que el 2.º batallón ligero de Navarra ha elevado a S.A.S. la Regencia del Reyno ofreciéndose en favor del rey absoluto» (ACP, *Papeles Lacarra*). La representació estava encapçalada per Zumalacárregui, que signava com a *coronel* (capità el 1820, ascendit a tinent coronel per Quesada i coronel en realitat el 1829).

l'Ebre i no als Pirineus, i per això ferrers i drapers estaven desprotegits davant l'entrada de productes industrials, i vinaters i cerealistes havien de pagar alts drets per tal d'introduir els seus productes a la resta de la monarquia, el seu mercat natural.³¹ Però a més plovia sobre mullat. Durant la Guerra contra Napoleó —per plantar cara a la pressió tributària de francesos i guerrillers— molts ajuntaments s'hagueren de desprendre de béns de propis, la qual cosa augmentà les hisendes de l'oligarquia local i significà un greu problema per a la majoria, ja que tradicionalment una part de la quota tributària es pagava amb els recursos de propis. Segons els treballs de Joseba de la Torre, fou la Zona Mitjana de Navarra la més afectada per les vendes,³² la qual cosa coincideix —però no llancem les campanes al vol— amb les zones de més incorporació a les partides realistes. Com a conseqüència d'aquesta situació —igual com succeí en altres indrets de l'estat—³³ els camperols navarresos —a més de reclamar en alguns casos els béns alienats— començaren a deixar de pagar el delme, i a vegades amb actituds molt violentes, segons es desprèn dels estudis que Joseba de la Torre està realitzant —i que amablement m'ha deixat consultar.

En aquest context, la revolució burgesa no fou vista pels pobles com una agressió, sinó com una esperança. La proclamació de la Constitució i la col·locació de la làpida constitucional a la plaça del poble foren celebrades amb festes —jònecs, música i berenars. A Murchante, l'alcalde liberal Aguado donà un caràcter allegòric a la festa. Després de descobrir la làpida, cridà: «*Ciudadanos de Murchante, hay tenéis la fuente de vuestra prosperidad*», i «*en seguida empezó a fluir de la misma pared una fuente de vino, la cual por todo el día satisfizo a todos los forasteros y del pueblo*».³⁴ A Huarte-Araquil, tan aviat com es va proclamar la Constitució, alguns *caseros* —habitants sense drets veïnals que normalment treballaven per als *vecinos*— s'enfrontaren a aquests reclamant la seva participació a les juntes de consell i poder gaudir dels comu-

31. Sobre la crisi a Navarra, *vid.* R. DEL RÍO, *Las últimas cortes*, cap. III («Comerciantes, contrabandistas y nobleza terrateniente: el problema de las aduanas»), i *Id.*, *Mercado español y crisis del Antiguo Régimen en Navarra*, «Actas del I Congreso de Historia de Navarra de los siglos XVIII-XIX y XX», monogràfic de «Príncipe de Viana. Anejo», núms. 4 i 5 (Pamplona 1986). En aquestes obres apareixen algunes referències bibliogràfiques sobre el problema de la crisi a nivell espanyol, però cal tenir en compte també les recents obres conjuntes sobre el tema amb articles de Fontana, Prados de la Escosura, Delgado, Fradera, etc.

32. JOSEBA DE LA TORRE, *Endeudamiento municipal en Navarra durante la crisis del Antiguo Régimen, 1808-1820*, «Estudios de Historia Social», núm. 34-35, ps. 83-196; i *Id.*, *Miseria en la Montaña de Navarra: secuelas de la guerra contra la Convención y años de malas cosechas (1793-1807) i Aproximación al endeudamiento municipal en Navarra durante la guerra de Independencia: la ley de privatización de bienes concejiles en las Cortes de 1817-1818*, ambdós a «Actas del I Congreso». Agraeixo a Joseba de la Torre el fet d'haver-me deixat consultar la seva tesi —que haurà estat ja llegida quan surti aquest article—, tant a aquest tema com per al de la resistència al pagament dels delmes. Una situació semblant quant a vendes de béns comunals durant la Guerra contra Napoleó és la de Guipúscoa (ARANTXA OTAEGUI, *Las ventas de bienes concejiles en la provincia de Guipúzcoa durante la guerra de la Independencia*, dins GONZÁLEZ PORTILLA i altres, *Industrialización y nacionalismo. Análisis comparativos* [Universitat Autònoma de Barcelona 1985]).

33. *Vid.* E. CANALES, *Diezmos y revolución burguesa en España*, dins GARCÍA SANZ i altres, *Historia agraria de la España contemporánea*, I (Barcelona 1985).

34. Ofici de l'ajuntament de Murchante del 26 d'octubre de 1820 (AGN, *Legislación general*, lligall 24, c. 20). En aquesta carpeta i a les carpetes 15, 17, 18 i 19 hi ha notícies d'aquestes festes.

nals, perquè els antics costums «deben entenderse hinobadas por el nuevo sistema».³⁵

Com en altres indrets, els pobles de Navarra començaren a eliminar els símbols de vassallatge. L'ajuntament de Sumbilla no aconseguí als tribunals que el marquès de Vessolla tragués els dos túmuls sepulcrales que tenia a les esglésies, la qual cosa enfurismà la corporació, ja que «tales túmulos no son ni pueden ser otra cosa que un signo de señorío, de prepotencia y vasallaje, pues ningún otro de los vecinos de Sumbilla ha gozado de esa prerrogativa».³⁶ I no només els símbols era el que desitjaven eliminar els pobles. Així, l'ajuntament de Tudela ordenà el tancament de l'almodí del comte de Montijo. Segons el secretari, l'almodí era incompatible amb la Constitució, no només perquè atemptava contra el lliure comerç i era una contribució no decretada per les corts, sinó també «porque participa de un privilegio esclusivo de señorío [...], y tan esclusivo que ningún vendedor podía llevar a vender sus granos a otra casa, ni medirlos con otras medidas que las establecidas en ella». El privilegi, en origen dels reis de Navarra, arribà al comte com «una transacción entre el monarca absoluto y los grandes señores que le ayudaban a subjugar a los pueblos», i la seva permanència significaria que «el vecindario ha de sufrir el humillante influjo del feudalismo».³⁷

Però l'almodí de Tudela no era l'únic vestigi feudal que els navarresos volien fer desaparèixer. Pel maig de 1821 es va veure a les corts un escrit de 99 pobles navarresos —entre els quals la majoria de la vall d'Orba, la zona més reialista segons la historiografia tradicional— en què demanaven l'abolició del privilegi foral conegut com a «vecindades foranas y porciones dobles». Aquest privilegi, exclusiu de la noblesa, consistia a poder gaudir dels comunals a tots els pobles que es tinguéssin una casa —sense pagar contribucions veïnals— i a gaudir d'aquests mateixos comunals com dos veïns en el poble de residència pagant contribucions com un. L'escrit dels 99 pobles assenyalava que la *vecindad forana* «debió su origen en Navarra al influjo y prepotencia que tenían en sus cortes los brazos militar o de la nobleza y el eclesiástico [...]». *¡Qué torrente de pleitos no ha brotado en todos tiempos y lugares y, con ellos, qué de daños no ha ocasionado a los pobres y desvalidos pueblos este monstruoso privilegio! [...] Rara vez, ni en los mayores apuros, han logrado los pueblos para algún alivio suyo arrendar parte de sus yerbas, por dificultades y recursos puestos de parte de dichos vecinos. Y así, precisados por fin casi siempre a abandonar la empresa o a contraer empeños superiores a sus fuerzas, han visto muchas veces sus pastos entregados a la voracidad del ganado de solos los foranos, sordos por lo común a los clamores y necesidades de los residentes [...]. Los hidalgos foranos, no contentos con participar tanto como los residentes de los derechos vecinales, han hecho no obstante caer sobre éstos y aun*

35. Citat per GARCÍA-SANZ MARCOTEGUI, *Conflictos sociales entre vecinos propietarios y caseros o inquilinos en la Barranca de Navarra en la crisis final del Antiguo Régimen*, dins ARTOLA i altres, *Antecedentes próximos de la Sociedad Vasca actual. Siglos XVIII y XIX*, «IX Congreso de Estudios Vascos» (Sant Sebastià 1984), p. 417.

36. Ofici de l'ajuntament de Sumbilla al cap polític del 2 d'abril de 1821 (AGN, Guerra, lligall 22, c. 49).

37. Citacions i més informació sobre el tancament de l'almodí o alfòndic a *Id.*, *Cuarteles*, lligall 11, c. 16.

sobre inquilinos jornaleros, sin más que sus layas y azada, casi todas las cargas concejiles, quedándose ellos exentos [...]. Además, ¿este exorbitante privilegio no ha sido en los nobles el mayor aliciente para la acumulación de casi toda la propiedad de los pueblos en que se conocen tales vecindades? De ahí, en parte, en esta provincia, la vanidad de pasar por hidalgo todo hombre de mediana fortuna y, tras esto, en los nuevos lo mismo que en los antiguos hidalgos, la manía de poseer casas aisladas en semejantes lugares de vecindades, con el objeto de lucrarse enormemente de su posición [...]. En medio de inmensos y pingües terrenos y a la vista de grandes abogós de los pueblos», el privilegi «se ha opuesto constantemente al rompimiento de nuevas tierras. Y qué ofensas no ha hecho al sagrado derecho de las propiedades de los pueblos y de las particulares de los más miserables labradores, invadiéndolas y atropellándolas escandalosamente. Las irrupciones y excesos causados a su sombra por los pastores de los foranos han retraído en gran parte a los residentes de alternar donde y como quisieran sus cosechas, de aprovecharse de todos sus esquilmos privadamente con sus ganados o en mancomún con los de sus convecinos presentes, de destinar sus tierras a pasto o labor como más les convenía, de hacer con libertad plantaciones aun en sus propias posesiones, de cerrar éstas y de asegurar y disponer libremente de todo su trabajo e industria». Després d'advocar també per la igualtat entre caseros i inquilinos —en la qual cosa, poble per poble, s'anava avançant—, els 99 pobles de Navarra acabaven el seu escrit assenyalant que, si continuaven les *vecindades foranas*, «subsistirá algún tiempo en esta provincia, con transcendencia a todos los españoles, la rivalidad de clases y una línea de separación entre hidalgos y plebeyos».³⁸

Les corts, no cal dir-ho, aprovaren l'abolició, a desgrat de l'escrit en contra de més de 200 nobles navarresos, però el que m'interessa ressaltar és el fet que encara a la primavera del 1821 aquesta era l'actitud davant la revolució de 99 pobles de Navarra i, entre aquests —com he dit abans—, la majoria dels que formaven la vall d'Orba, santuari del reialisme segons la historiografia tradicional i, sens dubte, amb amplíssima participació a la rebel·lió. No és d'estranyar les dificultats que va tenir en aquestes dates la Junta Realista de Navarra per tal de reclutar homes i col·laborar a l'aixecament d'Àlaba. Aleshores, què va passar després perquè les coses canviessin tan bruscament?

No és el moment d'analitzar en profunditat el projecte de revolució burgesa que triomfa a Espanya. Només cal assenyalat que l'abolició del règim senyorial es va fer afavorint la noblesa, s'imposà una contribució en moneda que, no obstant les intencions del règim, no equivalia als drets i a les prestacions suprimits i es va plantejar la desamortització en funció del deute públic, posant a subhasta els lots tal com sortien de l'expropiació,³⁹ en lloc de vendre'ls —com

38. Escrit dels 99 pobles del 13 de març de 1821 (*Id.*, *Nobleza*, lligall 3, c. 45). Subratllat a l'original. A la mateixa carpeta l'escrit dels nobles: Referència de la seva lectura a les corts, a *Diario de sesiones de las Cortes, 1820-1823* (Madrid 1871-1873) 1821, t. III, sessió del 22 de maig, p. 1.756.

39. Atesa l'extensa bibliografia que tracta d'aquest tema, em limito a assenyalat les obres bàsiques: FONTANA, *La Revolución Liberal. Política y Hacienda en 1833-1845* (Madrid 1977). *Id.*, *La crisis del Antiguo Régimen, 1808-1833* (Barcelona 1983). BERNAL, *La lucha por la tierra en la crisis del Antiguo Régimen* (Madrid 1979). GARCÍA SANZ, *Crisis de la agricultura tradicional y revolución liberal*, dins *Id.*, i altres, *Historia agraria*, I. GONZÁLEZ DE MOLINA, *Desamortización, Deuda Pública y Crecimiento Económico. Andalucía, 1820-1823*

es va fer amb alguns béns a França— en petits lots i a terminis de fins a 10 anys. Malgrat que la historiografia liberal buscarà justificacions jurídiques, la forma com s'abolí el règim senyorial fou una opció política. Com ha asseynalat Fontana, «*la clave del asunto estaba en la presentación de títulos. Si se trataba de tierras compradas por los señores y cedidas a los campesinos contra la obligación de una prestación, en los archivos señoriales que, como es bien sabido, guardan documentación de la más remota antigüedad, deberían poder hallarse los títulos acreditativos de la compra. De no ser así, había que presumir que las tierras pertenecían a unos cultivadores a quienes el señor había impuesto unas cargas de carácter feudal, de modo que la propiedad había de revertir a los campesinos*». ⁴⁰ Però no fou aquesta l'opció que varen prendre els liberals del Trienni, sinó que varen entregar les terres als senyors i deixaren als camperols la feina de demostrar jurídicament que les terres eren seves. No obstant això, després de ser vetada la llei dues vegades per Ferran VII, quan es plantejà de nou la discussió a Sevilla a finals d'abril de 1823, amb Els Cent Mil Fills de Sant Lluís envaint Espanya, les corts aprovaren la llei de manera favorable per als camperols. És a dir, hi havia dues opcions polítiques a l'hora d'abolir el règim senyorial i totes dues estigueren presents en el Trienni, però els diputats no assumiren la més radical fins al darrer moment.

Així mateix, la manera com es dugué a terme la desamortització pràcticament impossibilità que el petit propietari ampliés la seva propietat i que el jornalier l'aconseguís. I les poques dades que tenim sobre els compradors a Navarra ho confirmen. ⁴¹ Per exemple, un dels que varen adquirir béns a Tudela fou Sebastián Aguado, veí de Murchante. I qui era aquest personatge? Si creiem l'escrit del capellà ultra Goya —no per malintencionat menys cert—, Aguado era l'home més poderós de Murchante: «*en este pueblo parece está vinculada la jurisdicción en una sola familia. El año primero de nuestro régimen constitucional fue alcalde Sebastián Aguado [...], el segundo un hermano suyo, el presente lo es un cuñado y primo carnal de éste y, en todos, electores cinco hermanos y dos o tres primos de éstos, que se puede decir eran los únicos que asistían a esta función*». ⁴²

Els efectes negatius que va tenir per al camperolat el projecte de revolució burgesa que triomfà a Espanya foren viscuts, sens dubte, amb més duresa a Navarra. Empobrits per la crisi econòmica i havent perdut una gran part dels recursos que s'ingressaven pels béns de propis, els camperols navarresos van haver de pagar dues contribucions durant el Trienni. En el cas de la contribució liberal, igual com passa en altres llocs de l'estat, allò que es va recaptar en els dos anys econòmics —6.017.458 rals— fou bastant menys d'allò que s'havia decretat —11.527.045 rals—, però els realistes s'apropriaren, en exaccions violentes, racions, cavalls, roba, etc., valorats en més de 6 milions de rals. ⁴³ En alguns moments, a més, el cap polític utilitzà les tropes per tal d'exigir

(Granada 1985). I TORRAS, *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823* (Barcelona 1976).

40. FONTANA, *La crisis*, ps. 158-159.

41. MUTILOA, *La desamortización eclesiástica en Navarra* (Pamplona 1972), ps. 297-341.

42. Carta de Goya al cap polític del 5 de juny 1822 (AGN, *Guerra*, lligall 24, c. 11).

43. Comptes de contribucions liberals i subministraments a *Id.*, *Cuarteles*, lligalls 12, c. 54. En el cas d'allò decretat no hi ha inclosos els de cases i patents. Malgrat entregar rebuts, els realistes no havien pagat ni una pesseta als pobles el 1830 (R. DEL RÍO, *Las*

als pobles les contribucions que devien, la qual cosa fou protestada per alguns regidors liberals, que varen comprendre millor les conseqüències que se'n podien preveure. Així, Ochotorena —secretari de l'ajuntament de la vall d'Araíz— assenyala al cap polític que «*la delicadeza de circunstancias les paraliza para exigir por ahora esas cantidades*» als seus veïns, en contemplar «*los acontecimientos de una guerra civil*» i que en altres llocs, «*donde no hay fuerza para la resistencia, hay un alistamiento que V.S. no ignora*». Si continuava «*la exacción*» de les tropes, «*se presentará alguna fermentación*» a la vall, «*cuando en la actualidad se goza de una perfecta tranquilidad*».⁴⁴ I és que no podia ser una simple casualitat que, després d'aconseguir només una dotzena d'homes a l'abril de 1821, els reialistes —amb lleves forçoses o sense— reunissin prop de 1.500 homes el desembre de 1821, quan s'estava recaptant la primera contribució liberal. Ni tampoc que, en aquestes mateixes dates, els rebels —per tal de convèncer els camperols— els asseguressin que «*nuestra escasez de numerario, nuestra falta de comercio*» i «*nuestra actual decadencia*» eren degudes «*al código fundamental que nos rige*».⁴⁵

Per si això fos poc, les tropes liberals varen cometre pels pobles tota mena de violències, saqueigs i fins en algun cas assassinats. Se suposa que estaven castigant els pobles perquè havien entregat voluntàriament racions als reialistes, però el que és cert és que els rebels aconseguien les racions a la força, cometent tota classe d'excessos i segrestant en bastants casos l'alcalde fins que el poble assumia les seves exigències. La violència de les tropes liberals arribà a tal extrem que l'ajuntament de Roncesvalls indicà al cap polític que, si continuaven així les coses, el poble «*será abandonado por sus habitantes*», mentre que el d'Ochagavía avisava que «*demasiado se oye ya que, si así se portan, vendrán o llegarán ocasiones de abandonar los ogares y seguir el ejemplo de algunos pocos tímidos inocentes que hasta aquí se han ausentado*»,⁴⁶ evidentment a les partides. Altres pobles, com és el cas de Valcarlos, jugaren decididament amb dues baralles: l'11 de gener de 1823 l'alcalde demanava al cap polític «*cien soldados veteranos armados*» perquè el «*perberso señor general O'Donnell, estante hoy en S. Juan de Pie del Puerto*», havia ordenat cremar les cases del poble, i assegurava que «*en esta villa hay ochenta mozos de todo rango y otros tantos casados quienes todos conformes no permiten ya en este suelo ni la sombra del mínimo faccioso*». Però el dia 13, en una escrit a la Junta realista, es va queixar dels excessos dels reialistes, esmentant les «*fatigas y servicios*» que havien prestat a la rebel·lió, i va prometre «*conciliar armoniosamente al pueblo con la División*» reialista, «*contra la cual nunca ha sido su mira el armarse*».⁴⁷

últimas Cortes —tesina original amb el mateix títol—, Universitat Autònoma de Barcelona, p. 567). Sobre allò exigít i allò realment cobrat a Espanya, *vid. DEL MORAL, Hacienda y sociedad en el Trienio Constitucional, 1820-1823* (Madrid 1975), ps. 155-192, especialment ps. 160-161.

44. Ofici d'Ochotorena del 8 de juliol de 1822 (AGN, Guerra, lligall 26, c. 13).

45. Així ho assenyala la diputació en una proclama del 6 de gener de 1822 (còpia de les actes de la Diputació, sessió del 6 de gener, *Id.*, Diputació, lligall 4, c. 28).

46. Oficis de Roncesvalles del 19 de juliol de 1822 i d'Ochagavía del 18 de juliol (*Id.*, Guerra, lligall 26, c. 20).

47. Ofici de l'alcalde al cap polític (*Ibid.*, lligall 28, c. 9). A la carpeta 13 del mateix lligall hi ha el que fou enviat a la Junta.

Només quan ja era massa tard uns pocs militars com el navarrès Francisco Moriones —capità retirat, però incorporat als caçadors constitucionals— aixecaren la veu contra els seus companys, «*en quienes han encontrado estos pueblos no sus libertadores y conciudadanos, sino sus enemigos y opresores. Insultos, robos particulares y limpieza general de gallinas es lo único que han experimentado todos generalmente, sin la menor distinción del bueno al malo, motivo por el cual han llegado a temer mucho a las tropas nacionales y, al mismo tiempo, aborrecerlas*». ⁴⁸ També a les mateixes dates —final del febrer de 1823— el comandant de Santesteban, Antonio Puigdollès, assenyala al cap polític que, «*si el armamento de este país se hubiese confiado a un hombre que reuniese el talento, la actividad, el patriotismo y la reputación e influencia en el mismo, que hubiese recorrido los pueblos auxiliado de alguna tropa y transformado en un apóstol de la libertad, es bien seguro que en el día se contarían en este partido más de 1.000 jóvenes robustos reunidos bajo las banderas de la libertad [...]. Pero en su lugar se presentan en esta villa algunos sujetos que chocan desde luego con las autoridades por el despotismo que con ellas usan*». ⁴⁹ No crec que només això hagués estat suficient per convèncer els camperols navarresos, però en tot cas era el mínim que es podia demanar a la revolució.

Rebellió reialista i revolta camperola

Sembla clar que els reialistes intentaren canalitzar el malestar camperol a favor seu i que en part ho aconseguiren —només en part, si tenim en compte les diverses raons que porten a incorporar-se a les partides—, però només quan el camperolat navarrès comprengué que la revolució liberal no significava per a ell sinó el canvi d'un sistema d'exploació per un altre de diferent, no necessàriament més benigne que l'anterior. Però, encara que foren utilitzats, els objectius dels camperols no tenen res a veure amb els dels reialistes. Això és veu molt clar, per exemple, en el tumult que organitzà a Murchante el 6 de juny de 1822 el capellà Goya amb el fi evident de colaborar en la imminent rebel·lió reialista. Malgrat l'actitud violenta del poble —que tancà a la presó tots els liberals— i a les bravates amb les quals reberen als voluntaris de Tudela, tan aviat com Goya s'efumà de l'escena s'entregaren tots sense oferir cap resistència, encara que estaven armats. Goya tenia un objectiu polític —derrocar el règim liberal—, però els camperols no, i la seva actitud no es diferenciava gens de la típica protesta o revolta camperola a l'antic règim: violenta als inicis, però desinflat-se a mesura que passa el temps, per a no tenir, precisament, objectius polítics. ⁵⁰

No obstant això, els camperols no es limitaren a deixar-se utilitzar pels reialistes, sinó que molts van utilitzar a la vegada la rebel·lió reialista per organitzar tumults impunement. A la Ribera, on les partides reialistes arribaven

48. Ofici de Moriones al cap polític del 28 de febrer de 1823. (*Ibid.*, c. 38).

49. Ofici de Puigdollès del 27 de febrer. (*Ibid.*, c. 63).

50. R. DEL RÍO, *Orígenes*, ps. 115-121. Sobre el comportament dels camperols a les revoltes, *vid.*, entre d'altres obres, LANDSBERGER i altres, *Rebelión campesina y cambio social* (Barcelona 1978).

molt de tant en tant —a causa de l'absència de muntanyes on poder-se refugiar—, els camperols utilitzaren sistemàticament el pas d'alguna per atacar les cases dels liberals. És clar que aquests liberals eren a la vegada els propietaris més grans de la zona, per la qual cosa ens queda el dubte de si els atacaren perquè eren liberals o perquè eren propietaris. El que és cert és que fou estrany el cas del camperol que, després del tumult, s'incorporava a la partida. A Estella, per altra banda, els camperols no van fer distinció entre propietaris liberals i altres que fins i tot podien ser simpatitzants dels reialistes. Després de l'heroica resistència dels voluntaris —relatada més amunt—, «*los facciosos se dedicaron a saquear las casas de los patriotas y nacionales, sin perdonar otras que, aunque no eran ni uno ni otro, al fin tenían nota de ser acaudaladas [...], dando al mismo tiempo a las familias un tratamiento tan cruel que muchas se vieron en precisión de huir por los tejados y abandonar sus casas. Se ha asegurado que, a pesar de haber pasado nueve días desde que principiaron esa buena obra, aun prosiguen la rapiña y disgustos, calculando los daños y perjuicios del saqueo en cuatro millones de reales [...]. Sensible pérdida la de un pueblo que puede asegurarse ser el único en la provincia de Navarra que ha merecido el título de industrial [...]. Pero a tanta desgracia tiene que agregar la ciudad de Estella el acerbo sentimiento de que el mayor daño del saqueo le han causado algunos de sus convecinos y una nube de aldeanos de toda la inmediación, que con caballerías y muy dispuestos mezclados con los facciosos contribuyeron en su mayor parte a su ruina, siendo indudable que todos los géneros y efectos casi en su totalidad se han distribuido entre los mismos aldeanos*».⁵¹

Significativa és també la petita revolta que hi hagué a Cárcar. Segons que va comunicar l'alcalde, «*la noche de Santiago [...] una porción de jóvenes desarmaron a mis regidores y procurador síndico del modo más insultante, pegándole a este último, mi secretario y alguacil porque me auxiliaron para conducir a uno de ellos a la cárcel, que también lo impidieron, quienes no contentos con esos atentados pasaron la noche por las calles insultando y amenazando a la justicia y rompiendo las armas que a los rexidores y procurador quitaron de las manos*». L'alcalde, d'acord amb el jutge de Los Arcos, no va obrir un sumari dels fets, perquè, «*de proceder de otro modo, prebeía el consiguiente resultado de esponer mi persona y marcharse los agresores a los facciosos*», quan fins en aquell moment no hi havia anat ningú.⁵² El malestar contra les autoritats és evident, però també és evident que no té res a veure amb el reialisme. Si hagués estat així no hagueren trencat les armes, sinó que hagueren marxat amb aquestes immediatament a les partides.

Aquesta diversitat d'interessos entre camperols navarresos i reialistes és la que explica alguns fets, aparentment paradoxals, que tingueren lloc després de la Restauració absolutista. Entre el febrer i el maig de 1824 «*hubo varios alborotos nocturnos que alteraron la tranquilidad pública*» a Sangüesa, «*robán-*

51. LARRÁYNZAR, *Relación sencilla*. Sobre la indústria de draps estellesa, R. DEL RÍO, *Las últimas Cortes*, ps. 231-239.

52. Ofici de l'alcalde de Cárcar de l'1 d'agost de 1822 (AGN, *Guerra*, lligall 26, c. 42). El subratllat és meu. De Cárcar, els reialistes només aconseguiren endur-se'n el 1822 —i per la força— 3 mossos, ja que els altres s'havien amagat. I tenim constància que almenys dos hi tornaren immediatament.

dose una casa, cantándose por algunos mozos canciones subversivas en la noche del 16» de maig «con vivas a la abolida Constitución y a los cabezas de la rebelión de la Isla e hiriendo a algunos vecinos». La comissió militar imposà a l'agost penes de fins a deu anys de presidi —quasi la meitat dels implicats havien fugit—, indicant a la sentència que el tinent reialista Genaro Miranda «sea apercibido por la conducta que ha observado en sus declaraciones, para que en adelante no dé lugar a que se proceda contra él judicialmente». ⁵³ Miranda i dotze dels setze «liberals» havien participat a les rebelions reialistes del desembre i del juny. ⁵⁴ Així mateix, quatre anys més tard el clercat i tots els propietaris de Viana convencien el jutge Echarri per tal que tragués de la bossa d'insaculats dos alcaldes —jornalers reialistes que hi havien estat introduïts el 1823— i li feien entendre que «es absolutamente indispensable o habilitar a los inseculados a quienes se ha imputado la nota de constitucionalismo [...] o reducir el número de los que han de turnar en la alcaldía a los cuatro o cinco en quienes no concurre aquella circunstancia», ja que els alcaldes jornalers s'estaven fent d'or tolerant delictes i ingressant les multes a les seves butxaques. ⁵⁵

Conclusions

Crec que les dades ens permeten ja d'extreure algunes conclusions sobre el comportament dels navarresos davant la revolució liberal, malgrat que no més siguin provisionals, ja que encara sabem molt poc sobre les raons que porten a la incorporació en el cas de la rebel·lió carlina. Però, almenys en el Trienni Liberal, és evident que la rebel·lió reialista no va tenir res a veure amb la defensa dels furs. És clar, sempre que entenguem per «defensa dels furs» el refús d'un projecte centralitzador i no la defensa d'unes lleis feudals pròpies de Navarra, ja que en aquest darrer cas sí que lògicament la rebel·lió té a veure molt amb els furs. És a dir, a Navarra, liberals i reialistes s'enfronten per dos modes de producció diferents, projectats en ambdós casos sobre el conjunt de l'estat espanyol.

No hi ha diferències en aquest sentit amb el que succeeix a la resta de la monarquia. A Navarra existí un sector liberal important, fragmentat en dues estratègies revolucionàries distintes encara que amb el mateix projecte moderat d'abolició del règim feudal, favorable als senyors i perjudicial per als camperols. Igualment, hi ha presents els absolutistes moderats, vinculats —essencialment— a l'alta noblesa, que col·laboraran ambigüament amb el projecte revolucionari, conspiraran a més altes esferes que els altres i es decantaran finalment per la contrarevolució. També hi ha els altres, que intentaran derrocar al règim per les armes, la qual cosa, si bé no es dona al conjunt de l'estat, succeeix a bastants llocs amb major o menor importància —Catalunya, el País

53. Extracte de la sentència publicat a la «Gaceta», recollit per PEGENAUTE, *Planteamiento de la represión política en Navarra durante el reinado de Fernando VII*, «Príncipe de Viana», núm. 134-135 (1974), p. 332. Subratllat en la transcripció de Pegenaute.

54. *Vid.* R. DEL RÍO, *Orígenes*, p. 371.

55. Citacions i més informació, a *ibid.*, ps. 369-371.

Valencià, Galícia, Aragó, Castella la Vella—, com per rebutjar una pretesa especificitat del cas basc.

En el que sí es diferencia Navarra —però no els altres territoris bascs en el Trienni— és en la importància de la rebel·lió per la notable participació camperola, però aquesta diferència la comparteix amb Catalunya i el País Valencià. Tot i així, pel que fa a la importància de la rebel·lió a Navarra, cal fer algunes matisacions. En primer lloc, la rebel·lió fou un fracàs militarment. En segon lloc, els altres no van poder aconseguir la incorporació camperola fins que es van començar a notar els efectes de la revolució liberal i, en concret, la nova contribució. En tercer lloc, una part substancial de la incorporació fou obtinguda per la força i un sector dels voluntaris eren bandits i fugitius de la justícia. I, finalment, els camperols, a més de ser utilitzats pels reialistes, provoquen tumults i revoltes en contra del règim liberal, aprofitant l'ambient de rebel·lió, però amb objectius molt distints dels dels altres.

En definitiva, tant pels tumults i les revoltes en contra del règim liberal però aliens als contrarevolucionaris, com per l'increment del bandolerisme i de les accions delictives en general després de la Guerra contra Napoleó —del que tenim constància—, podem sospitar amb força seguretat que existien uns greus problemes socials i econòmics en una gran part de la població camperola, els quals incidiran notablement en el procés revolucionari. Coneixem força bé el cas català, on la pèrdua del mercat colonial —després de l'especialització en vi i aiguardent d'amplis sectors del camperolat durant el segle XVIII— durà a un empobriment que, lògicament, repercutirà tant en les posicions favorables a la revolució com en contra. Per això, pensem que a Navarra es va poder donar una situació semblant, un similar —encara que no igual— procés d'empobriment. La crisi econòmica posterior a la Guerra contra Napoleó afectà més durament Navarra per mantenir les seves duanes a l'Ebre, després de perdre les seves exportacions agràries a les colònies i una part important dels béns de propis, i amb aquests la possibilitat de cobrir en part les contribucions. La ràbia del camperolat navarrès en contra del règim liberal —després que en el període anterior s'havia descarregat en contra dels perceptors de delmes— es pot comprendre si suposem que la revolució despertà expectatives de canvi, i el canvi es va plasmar, essencialment, en una contribució més brutal que l'anterior. Això podria explicar el diferent comportament dels camperols de Navarra i de Catalunya respecte als de la majoria de l'estat, ja que, com és sabut, els qui fan les revoltes i les revolucions no són els pobres, sinó els empobrits.

Revoltes i revolucions. Però a Navarra, igual com a Catalunya, els camperols no van passar de la revolta, de la simple protesta sense objectius polítics. No hi ha res que ens pugui recordar el moviment camperol francès, que intentà dur a terme el que Florence Gauthier anomenà, molt encertadament, «la via camperola en la Revolució Francesa».⁵⁶ Tampoc no hi trobem aquelles impressionants ocupacions de terres que els camperols napolitans realitzaren per aquelles dates, entre el desembre de 1820 i el febrer de 1821, en plena revolu-

56. Florence GAUTHIER, *La via camperola en la Revolució francesa*, «L'Avenç», núms. 5 i 6 (I i II) (setembre i octubre de 1977).

ció liberal a Nàpols.⁵⁷ Ni tan sols es donà aquell apropament al moviment exaltat que apareix a Andalusia,⁵⁸ si exceptuem el cas dels petits artesans, especialment, de la Ribera.

És a dir, a Navarra els camperols no van saber impulsar un projecte alternatiu de revolució burgesa, que, en lloc de beneficiar exclusivament els grans propietaris, hauria possibilitat l'existència de nombroses propietats mitjanes i petites autosuficients, amb la qual cosa s'hauria creat un mercat més ampli per a la indústria que el que realment potencià la revolució burgesa a Espanya. Caldrà esperar més d'un segle per tal que s'intenti portar endavant un projecte d'aquesta mena en el conjunt de l'estat espanyol. Però ni tan sols aleshores triomfarà, perquè —com és ben sabut— la reforma agrària impulsada per la Segona República seria escombrada per les armes.

57. Aurelio LEPRE, *La rivoluzione napoletana del 1820-1821* (Roma 1967).

58. BERNAL, *La lucha por la tierra*.